

Szatmári Áron¹

Isten, angyal, krisztus. Változatok a 8. zsoltárra²

1.

Az 1602-ben Debrecenben kiadott református gyülekezeti énekeskönyv³ kapcsán Pap Balázs amellet érvel, hogy Újfalvi Imre az énekeskönyv szerkesztésekor egy mára elveszett unitárius énekeskönyv-kiadást is forrásként használ. Tudunk arról, hogy Enyedi György unitárius püspöksége idején sajtó alá rendeztek egy énekeskönyvet,⁴ bizonyos énekek valószínűleg innen kerültek az 1602-es debreceni editióba.⁵

Bogáti Fazakas Miklós zsoltárai közül a 8. zsoltárnak ismerjük legkorábról nyomtatott megjelenését, még hozzá szintén az 1602-es énekeskönyvből. „Egy Szentháromság-tagadó énekeskönyv forrásként tételezése viszont könnyebben magyarázná meg, hogyan jut hozzá Újfalvi Bogáti Fazakas Miklós egy – szöveg-hűség tekintetében hangoztatott nézeteinek minden tekintetben megfelelő –

¹ SZATMÁRI Áron (Pécs, 1991–) alap- és mesterképzését a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar szakán végezte. 2015-től a PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájának ösztöndíjas hallgatója, 2018-tól doktorjelöltje. Kutatási területe a 16. századi költészettörténet, ezen belül a protestáns – főként unitárius – gyülekezeti éneklés. Részt vesz Bogáti Fazakas Miklós verses művei kritikai kiadásának elkészítésében. Elérhetősége: szatyil2@gmail.com.

² A tanulmány eredetileg a *Verso – Irodalomtörténeti folyóirat* 2019/2. számában jelent meg: <http://versofolyoirat.hu>. Megírását az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-IV. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja támogatta.

³ *Keresztyéni énekek*, RMNy 886 (Debrecen: 1602). – Bogáti 8. zsoltára: 8r.

⁴ RMNy 746. – Ezzel az énekeskönyvvel és énekanyagával a 2016-ban Kolozsvárott rendezett „*Te Deum laudamus...*” elnevezésű konferencia több előadása is foglalkozott. A konferencia anyaga később a *Keresztény Magvetőben* is megjelent, ld. a 2017/2–3. szám tanulmányait.

⁵ PAP Balázs, „Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai”, *Keresztény Magvető* 123, 2–3. sz. (2017): 227–246. – H. Hubert Gabriella ezt szintén valószínűnek tartja, tanulmányában fel is válaszolja az elveszett énekeskönyv valószínűsíthető tartalmát és lehetséges szerkezetét: H. HUBERT Gabriella, „Az unitárius éneklés kezdetei”, *Uo.*, 165–176.

zsoltárához” – jegyzi meg Pap tanulmányának végén.⁶ Írásomban amellet érvelek, hogy a 8. zsoltár nem felelt meg minden tekintetben Újfalvi nézeteinek, viszont gondolatmenetem – reményeim szerint – csak méginkább alátámasztja Pap feltételezését, miszerint Újfalvi egy unitárius énekeskönyvből jut hozzá Bogáti 8. zsoltárához.

2.

Nem tudok kitérni a Bogáti-zsoltárok szerteágazó és kusza szöveghagyományának minden kérdésére, ezért csak felvázolom a tanulmány szempontjából releváns gócpontokat. A példányból is ismert legkorábbi nyomtatott unitárius énekeskönyv 1616 körül jelent meg, ebben tizenkét Bogáti-zsoltár kap helyet, köztük a nyolcadik.⁷ Ennél korábról csak egyetlen nyomtatott Bogáti-zsoltárt ismerünk: az 1602-es református énekeskönyvben megjelenő 8. zsoltárt.

Etlinger Mihály a *Bölöni-kódex*⁸ szövegeit olvassa össze az 1602-es énekeskönyvvel, ennek alapján ő is megerősíti, hogy léteznie kellett egy 16. századi unitárius kiadványnak, és szerinte ebben a kiadványban a 8. zsoltár is helyet kapott. Regisztrálja, hogy az 1602-es énekeskönyv szövegéből hiányzik a zsoltár 10. strófája, míg ez a strófa a *Bölöni-kódex*ben megvan, vagyis a kódex KG monogramú másolójának nem lehet forrása az Újfalvi-féle énekeskönyv.⁹ A 8. zsoltár esetében az 1616 körüli unitárius énekeskönyvnek sem lehet forrása az Újfalvi szerkesztette énekeskönyv, ugyanis az onnan hiányzó 10. strófa az unitárius kiadványokban is megvan.

1602 előttről nem ismerünk Bogáti teljes *Psalterium*át tartalmazó kéziratot, és az se biztos, hogy a szerző életében elkészül egy tisztázata a zsoltárkönyvnek.¹⁰

⁶ PAP, „Az 1602. évi...”, 246. – Újfalvi Imre az 1602-es énekeskönyv előszavában írja a következőket: „Első, hogy még ilyen módon is az egész Psalterium nincsen ez sok énekesektől is magyar ritmusokban rendeltetvén: egy pediglen sokképpen is találtatik. Második, hogy az melyek vadnak is, az bötütül gyakorta messze járnak, ki egyre, ki másra nézvén, mikoron azokat fordítanák”. – *Keresztyéni énekek...*, ( )4r; Betűhív átírata: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, *Historia Litteraria* 17 (Budapest: Universitas Kiadó, 2004), 393.

⁷ RMNy 983. – Az énekeskönyv címlapja nem ismert. Bogáti 8. zsoltára: 204.

⁸ *Bölöni-kódex*, S 30 (1615–1621). – Bogáti 8. zsoltára: 130v.

⁹ ETLINGER Mihály, „A *Bölöni-kódex*ről és egy unitárius énekeskönyvről”, *Keresztény Magvető* 124, 1. sz. (2018): 21–47., 41.

¹⁰ Nem eldöntött, hogy Bogáti valóban meghalt-e 1592-ben, vagy csak a 17. század első éveiben. Lásd erről az új Bogáti-kritikai életrajzát: BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, mózesi diadalversek, Jób könyve) 1575–1598*, kiad.

Az ismert *Psalterium*-kéziratok közül 1616-ra már valószínűleg több is elkészül, de nem kimutatható, hogy ezek közül valamelyik közvetlen forrása lett volna az 1616 körüli kiadásnak. Egyik énekeskönyvben sem nevezik meg a szerzőt, és egyáltalán, semmi jel nem utal arra, hogy a két énekeskönyv szerkesztői ismerték volna a teljes zsoltárfordítást, vagy tudták volna, hogy Bogáti fordításáról van szó. Az is feltűnő, hogy az unitárius énekeskönyvbe bekerült zsoltárok igen nagy szerkesztésen estek át, hogy a gyülekezeti éneklés számára szalonképesek legyenek, és az 1602-es énekeskönyvben is szükség volt egy strófa elhagyására. Ha teljes zsoltárkönyvből dolgoztak volna a szerkesztők, könnyen választhattak volna olyan zsoltárt, amely nem problematikus – vagy jóval kevésbé problematikus – ájtatossági vagy teológiai szempontból.

Felmerülhet, hogy éppen azért ezeket a zsoltárokat válogatták ki a *Psalterium*ból, mert ezek hiányoztak a sorozatból. De erre ugyanúgy válaszolhatunk, mint a népmesei király az igazmondó juhásznak: akkor a többi hiányzó zsoltárt is átvették volna. Hisz az 1602-es kiadásból a zsoltárok majdnem fele hiányzik, az unitárius kiadásból pedig körülbelül a kétharmada, és láthatjuk, az sem gond, ha a zsoltárokat át kell szerkeszteni. Az 1602-es énekeskönyvben ráadásul megjelenik egy másik fordítása is a 8. zsoltárnak, amely már a 16. századi nyomtatott énekeskönyvekben is helyet kapott. Ennek alapján akár hihetünk is Újfalvinak abban, hogy valóban nem volt tudomása a teljes zsoltárkönyv magyar nyelvű verses fordításáról.

Etlingerrel több helyen írtunk arról, hogy Bogáti zsoltárai külön is terjedhettek, akár már a 16. század során. Így tehát akár a 17. századi nyomtatványok, akár a 16. századi unitárius énekeskönyv szerkesztői hozzájuthattak egyes Bogáti-zsoltárok kézírataihoz.¹¹ Arra kell elsősorban keresnünk a választ, hogy a ma is ismert énekeskönyvek közös vagy különböző forrásból dolgoztak-e. Ehhez nézzük meg, hogy hogyan viszonyul egymáshoz a két nyomtatott énekeskönyv szövege.

ÁCS Pál, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI Áron, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza és ZSUPÁN Edina, biogr. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam 13/A (Budapest: Balassi Kiadó, 2018), 456–457.

¹¹ ETLINGER Mihály és SZATMÁRI Áron, „Bogáti-parafrazisok és reinkarnáció: Keletkezéstörténet, felekezetiiség, hagyományozódás”, in *Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönység és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban (Fiatalok Konferenciája 2015)*, szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel és MARÓTHY Szilvia, 97–111 (Budapest: Reciti, 2016), 103; ETLINGER Mihály, „Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNy 983-mal”, *Keresztény Magvető* 123, 2–3. sz. (2017): 280–286, 285.

3.

Szövegközlésem a *Péchi Simon-énekeskönyv* szövegváltozatán alapul, ez reprezentálja a teljes *Psalteriumot* megőrzött kéziratok szöveg hagyományát. Az összevetések alapján ennek a kódexnek a szövege áll legközelebb egy olyan szövegállapothoz, amelyhez a ma ismert másolatok mindegyike többé-kevésbé kapcsolódik. Azért nem nevezem ezt szerzői szövegnek, mert úgy tűnik, hogy több szerzői variáns is megjelenik a zsoltárok hagyományozódásában.¹² A szövegközlés baloldali hasábjára tehát a *Péchi Simon-énekeskönyv* variánsa, szövegét modernizált átírásban közlöm. A jobboldali hasáb az 1602-es református (R) és az 1616 körül kiadott unitárius (U) énekeskönyvnek, valamint a *Böloni-kódex* (B) 1616 elején készült lejegyzésének eltéréseit jelzi. Lábjegyzetekben közlöm a többi kézirat *Psalterium* szövegváltozatát, de csak abban az esetben, amikor nem egyértelmű, hogy a *Péchi Simon-énekeskönyv* a mérvadó variánst hozza, vagy ha ez más okból releváns az elemzés számára.¹³

<i>Péchi Simon-énekeskönyv</i>	Variánsok
Psalmus VIII. Mely nagy az Isten Nóta: Régen vala az nemes Perzsiában	R, B, U [hiányzik] R: Nagy bánatban B: Elmondhatod arra: Uram Isten, ki ígértél
1 Mely hatalmas az mi urunk, az Isten, híre terjedt az nagy földkerekségen, mert ki legyen, jelenti földön, mennyen, széki égen ¹⁴ , zsámolya az föld színén.	U: földön R, U: égben
2 Erős hatalmát mindenütt jelenti, az eget, földet valaki megnézi, ha nem tudta, már bizonynal hiheti, hogy Isten vagyon és nagy, azt értheti.	R: hogy erős Isten vagyon, megértheti

¹² SZATMÁRI Áron, „Bogáti nyomtatásban: A *Psalterium* és az unitárius énekeskönyvek”, *Keresztény Magvető* 124, 1. sz. (2018): 48–65, 55.

¹³ Rövidítések: PS – *Péchi Simon-énekeskönyv*, S 33 (1610 k.); SZB – *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*, S 22 (1608); J – *Jancsó-kódex*, S 31 (1615 k.); MJ – *Mátéfi János kódexe*, S 39 (1634); KJ – *Kövendi János-kódex*, S 105 (1679); MP – *Magyari Péter kódexe*, S 167 (1704).

¹⁴ KJ, MP: égben

- 3 Legnagyobb mivolta tetszik az égen,
mert az *fényes ég ereje az földön*,
az vizeken, minden teremteteken,
éltet az ég mind ennyi kerekcségen.
R: széles ég erei; B: ez földön; U: ez földön
- 4 *Ím, hogy az csecsszópó gyermeket nézem*, U: csecsemő; B: csecsemű
nagy *bölcsességedet innét* ismerem,
anyja *csecsin* mint *neveled*, *intézem*,
kicsinből nagygyá mint *teszed*, *ítilem*.
R: Hogy az csecsemő gyermeköket nézem
R: bölcsösségedet innen
R: csöcsin, nevelöd, intézőm
R: teszöd, ítélöm; B: itélem
- 5 Nem mondhatja *tahát*¹⁵ az istentelen,
csak ezt nézze, hogy sozul Isten nincsen,
minden állat csak *ön kéjén lött s megyen*,¹⁶
csak történet, az mi esik emberen.
B, U: tehát
R: ű kéjén lött légyen; B: ő kéjén lött légyen
U: ő fejen lött légyen
- 6 Az eget, földet az ember *tekintse*,
hogy Isten vagyon, innét is *ismerje*,
nem *semmitől* lött *mindez* valamivé,
nem *magától* leszen kicsinből bölccsé.
R, B: tekintse
R: esmérje
R, U: semmiből; B, U: ez mind
R: magátul
- 7 Gyermek kicsin vérből csudán fagonik,
anyján belől, *kívül mint* nevededik,
vastaggyá mindenben mint *örögbedik*,
nem ember, ki ezen nem *elmélkedik*.
B [1 strófahiány]
R, U: kívül; R: mind
U: örögbedik
R: ámélkodik
- 8 Immár *mikor az nagy égre tekintek*,
napot, *holdot*, *csillagokat elnézek*,
kezed szennyét, *míveit elszemlélek*,
az embert *megtekintem*¹⁷, így *beszélek*.
R: midón, tekintek; B: mikoron az égre tekintek
B: hódót, csillagokat; R: megnézek
R, B: műveit; R: elszömlélek
R, B: hogy tekintem
U: hogy tekintem, beszéljek
- 9 Az embert mely nagy tisztességre fogtad,
mikor ötöt teremtetted s alkottad,¹⁸
mi dolog, hogy ugyan *megkoronáztad*,
minden *felett ez földön magasztaltad*.
R: ütöt; R, U: teremtéd és alkotád
B: mikoron ötöt teremtéd és alkutád
R: megkoronáztad
R: fölött, magasztalád; U: földön

¹⁵ Más kéziratokban: tehát

¹⁶ SZB, KJ: lött légyen; MP: lett légyen; J: ment lígyen; MJ: lött s megyen

¹⁷ SZB, KJ: hogy tekintem

¹⁸ MJ: teremtéd és alkuttad

- 10 Szent angyalid közé csaknem ültetted,
földi királlyá és istenné tötted,
vadon, barmon, halon úrrá emelted,
minden lelkes állaton feltisztelted. R [1 strófa hiány]
- 11 Isteni lelket *öbelé bocsátál,*
kit öneki te magadból szakasztál,
te mindenkor oly igen rá *gondoltál,*
minden *dolgaiban* te igazgattál. R: lelköt übelé; R, B, U: bocsáttál
R: melyet neki
R: gondolál
R, B, U: dolgaiban; R: igazgattál
- 12 *Serény* lelket és *eszest* bele *adtál,*
kivel egyaránt áll az angyalokkal,
kivel nagyobb mindenféle állatnál,
*teste szerént küsebb az angyaloknál.*¹⁹ R: Sörény, eszöt, adál
R: mellyel
R: mellyel
R: teste szerint csak kisebb angyaloknál
U: teste szerint kisebb az angyaloknál
- 13 *Temérdeki* sok jót ez mellett *hadtál,*
hogyan éljen, bírjon ennyi *sok javiddal,*²⁰
gyönyörködjék minden *kazdagsággal,*
summa szerént éljen nagy urasággal. R: Temérdöki; R, B, U: adtál
R: javaiddal; B: sok jovoddal; U: sok jovoddal
R: gyönyörködjen, gazdagságokkal
U: kazdagságokkal
R, U: szerint; R: ilyen
- 14 Ezeket hogy látom, igen csudálom,
én Istenem, terólad én azt vallom,
nincsen oly föld, világ, bizonynal mondom,
hol ne hinnék, hogy Isten légy, azt tartom.
- 15 Nyolcad énekben szent Dávid ezt mondá,
teremtésről az Istent magasztalá,
emberekre *mely gondja* volt, *azt* látá,
mi állat az ember, azon csudála. B: mely nagy gondja; R: ezt

4.

Rögtön szembetűnik, hogy R a strófa elhagyásán kívül is sok olyan variánst tartalmaz, amelyek nem jelennek meg sehol máshol. Az ö-ző alakokra más debreceni edíciókban is bőven találunk példát, de sok eltérés ennél lényegibb, akár egy egész sorra kiterjed, és ezek egy református szerkesztő munkáját sejtetik, vagyis jó eséllyel az 1602-es kiadás szerkesztésekor jöttek létre. Az már koránt

¹⁹ SZB: test szerént csak kisebb az angyaloknál

²⁰ SZB: sok javoddal; J, MJ: sok jovoddal; MP: sok jovoddal; KJ: jovaiddal

sem olyan egyértelmű, hogy a kézirat hagyományhoz képest R, B és U egy külön ág lenne, de több esetben együtt térnek el. Vizsgáljuk meg ezeket a szöveghelyeket.

1. strófa, 4. sor: az „égen” szót több kéziratban írják „eghen”-nek. Ez az írásmód könnyen félreolvasható, így az „égen” alak függetlenül is kialakulhat.

5. strófa, 3. sor: a „lött légyen” alak több kéziratban is megjelenik. Ebben a formában a sor csak annyit jelent, hogy az állatok (lelkes lények, vagyis a mai értelemben vett állatok és emberek) teremtettek – ami jelentősen leegyszerűsíti a sor értelmét. A „megyen” azért fontos szó itt, mert amellet teszi le a voksot, hogy Isten nem csak teremtője az élőknek, hanem jelenbeli gondviselője is. Ez Bogáti számára fontos kérdés, lásd ehhez 33. zsoldárát, melynek argumentuma: „Az teremtő gondviselő is”. Ráadásul a „lött légyen”-ből nehezen lesz „lött s megyen”. Tehát PS alakja lehet az eredeti, viszont az eltérések azt is jelzik, hogy ennek értelme nem volt egyértelmű, és a másolók könnyen javították „lött légyen”-re. Így ez a sor sem bizonyíték R, B és U összetartozására.

8. strófa 4. sor: a „hogy tekintem” alak szintén megjelenik több kéziratban, ezért itt is érvényes az előző gondolatmenet. PS alakja csak akkor érthető, ha a fülünkben cseng a strófa eleji „Immár mikor”. A sort magában olvasva viszont valóban érthetőbb lesz „hogy tekintem” formában. Vagyis horizontálisan is könnyen ki tud alakulni ez a variáns, és a némely kézirattal való egyezés is inkább ennek a jele.

9. strófa 2. sor: PS variánsa a strófában végig ugyanazt az igeidőt szerepelteti. B és U esetén viszont minden rímbe csak egy *t* jelenik meg, ami szintén logikus, de Bogátinál az előbbi jóval gyakoribb, nagyon ritkán keveri egy strófán – vagyis egy mondaton – belül a múltidőket. R-nél egyik tendencia sem érvényesül, inkább úgy tűnik, mintha a 3. és 4. sor végét a szerkesztő igazítaná a 2. sorhoz. Ha figyelembe vesszük MJ kevert alakját, akkor az is elképzelhető, hogy a források egy ehhez hasonló alakot egységesítettek különböző módokon és szinteken. Ha módosításról van szó, az persze végbemehetett függetlenül is, de akkor is fel-tűnő, hogy éppen R, B és U alakja egyezik meg. A 11. strófa 1. sora esetében hasonlót látunk. Itt is többféle tendencia érvényesül a strófán belüli igeidők egységesítésében, de az 1. sorban az R, B és U alakja együtt tér el az összes többi forrástól.

A három forrás együtt tér el a 4. strófa 1. sorában, a 11. strófa 4. sorában és a 13. strófa 1. sorában is. Mindenki döntse el, hogy milyen erősnek gondolja ezeket az eltéréseket. Leginkább azt kell figyelembe venni, hogy mennyi esélye van annak, hogy a változtatás függetlenül következzen be két forrásban, illetve hogy a szerkesztő vagy másoló magától javítsa vissza egy másik forrással megegyező

alakra. A nyomtatásban való megjelenés miatt ez úgy is bekövetkezhetett, hogy a szerkesztő vagy másoló a templomban megtanult alakot hagyományozta tovább, és nem a közvetlen forrását.

A vizsgálat eredménye úgy összegezhető, hogy a közös variánsok alapján valószínű a kapcsolat a nyomtatott énekeskönyvek és a *Bölöni-kódex* szövegei között, az eltérések alapján látható egy erre utaló tendencia. Ugyanakkor perdöntő, erős bizonyíték nincs erre a kapcsolatra – a 8. zsolttár variánsai alapján. Viszont emlékezzünk arra, hogy R és B egy-egy strófa hiánya miatt (és R egyéb számos eltérése miatt) U-nak egyik sem lehetett a forrása, és B-nek sem lehetett forrása R. Az Etlinger által citált hely, az 5. strófa 3. sorának „kéjén”–„fején” eltérések miatt B sem másolhatta U-t.²¹ Fentebb kizártuk annak a lehetőségét, hogy egy teljes *Psalterium*-másolat lett volna az énekeskönyvek forrása, de az sem valószínű, hogy a három különböző helyen, és időben sem egyszerre készülő forrás érintkezett volna a 8. zsolttár magában terjedő ugyanazon kéziratával.

Hosszan folytathatnánk még a valószínűségeket és az ellenvetéseket sorát. Ehelyett érdemesebb megnézni Etlinger, H. Hubert és Pap több énekre kiterjedő, és jóval meggyőzőbb példákat felvonultató összehasonlításait. Az általuk felrajzolt képbe jól beleilleszkedik a fenti elemzés eredménye, és megerősíti azt, hogy Újfalvi Imre, a *Bölöni-kódex* másolója és az 1616 körül kiadott unitárius énekeskönyv szerkesztője bizonyos énekek – köztük a 8. zsolttár – esetében egy közös forrásból dolgoznak, amely jó eséllyel a példányból nem ismert 16. századi unitárius énekeskönyv. E tekintetben már az is jelentős eredmény, hogy a 8. zsolttár tüzetes elemzése nem mondott ellent ennek a premisszának.

5.

Egy dologgal még adós vagyok. Eddig evidenciának vettem, hogy Újfalvinak problémája volt a kimaradt 10. strófával, és nem véletlenül, figyelmetlenségéből maradt ki az 1602-es kiadványból. Pedig ez volt az egyik érv amellett, hogy Újfalvinak nem volt lehetősége válogatni a zsolttárok között, hanem azt vette át, amihez hozzájutott, még úgy is, ha problémája volt a szöveggel, és úgy is, hogy már ismerte máshonnan a zsolttár fordítását. A továbbiakban amellett érvelek, hogy a 10. strófa egy unitárius forrásban akadálymentesen megjelenhet, egy trinitárius forrás számára azonban gondot okoz a szerepeltetése. Ezzel áttételesen azt is iga-

²¹ Jelen tanulmány keretei között nem tudok hosszabban kitérni rá, de további vizsgálatra érdemes, hogy az 1697-ben kiadott unitárius énekeskönyv (RMK I. 1503) a „kéjén” alakot hozza, és hiányzik a zsolttár 7. strófája.

zolni szeretném, hogy a három forrás közös őse egy unitárius kiadvány. Eközben kitérek Újfalvi és a szövegűség viszonyára is, amelyre jól rávilágít a 8. zsoltár két parafrázisának különbözősége, és sorsa az 1602-es énekeskönyvben.

Bogáti parafrázisáló módszere a bibliai versek szoros követésén alapul. Verses szövegeiben betoldásokat, kommentárokat – többnyire – csak a szöveg paratextusaiban találhatunk (akrosztichonok, argumentumok, nyitó- és záróstrófák, „Interpretatio”). Az értelmező részek ezekben az esetekben leválaszthatók a szorosan vett fordításról, amely viszont általában követi a forrásul vett bibliai szöveg szövegbeosztását és arányait. A 8. zsoltár ebben a tekintetben atipikus. Az eltérések jól láthatóak lesznek, ha Bogáti szövegét a vizsolyi Biblia szövegével vetjük össze.²²

Vizsoly, 1590.	Bogáti
[2] Mi URunk Istenünk, mely igen csudálatos a' te neved az egész földön, ki az te dicsőségedet az Égeknék felötte magasztaltad.	1–3. strófa
[3] Az kicsinyeknek és csecsszopóknak szájok által erősítetted meg az te hatalmadat az te ellenségidért, hogy megrontsad ellenségidet és az bosszúállókat.	4–7. strófa
[4] Mikor látom az te Égeidet, az te kezednek munkáit, az Holdot és az csillagokat, melyeket te teremtettél, <i>(akkor így gondolkodom:)</i>	8. strófa
[5] Micsoda az ember, hogy megemlékezel róla, avagy az embernek fia, hogy meglátogatot [sic!] őtet.	9. strófa
[6] Noha ezt valamennyire kisebbé teremtetted az Angyaloknál, mindazáltal dicsőséggel és tisztességgel megékesítetted őtet.	10. strófa
[7] Tötted őtet minden te kezeidnek munkáin úrrá, mindeneket vetöttél az ő lábai alá.	=
[8] Juhokat és minden barmokat, meg az mezei vadakat is.	=
[9] Az Égi madarakat és a' tengernek halait, és az melyek által járnak az tengernek ösvényit.	=

²² *Szent Biblia*, RMNy 652 (Vizsoly: 1590), 541r. – A modern kiadások veraszámozását használom (amelyből egyet le kell vonni ahhoz, hogy megkapjuk a vizsolyi kiadásét), mivel a különböző számzások követhetlenné tennék a követező fejtegetéseket.

?	11–13. strófa
[10] Mi URunk Istenünk, mely igen dicsőséges a' te Neved mind az egész földön.	14. strófa
?	15. strófa

Láthatjuk, hogy a zsoltár első két versét Bogáti hét strófa hosszan hozza, nem lényegtelen betoldásokkal és önisméltésekkel. Ezzel szemben a 6–9. vers szorosan vett szövege egy strófába – a tizedikbe! – van besűrítve, amit három strófa kommentár követ, szintén tartalmi ismétlésekkel.

6.

A 8. zsoltár a krisztológiai viták egy fontos hivatkozási pontja, mivel 5–7. versét a *Zsidókhoz írt levél* 2,6–8 idézi, és vonatkoztatja Jézus Krisztusra. A levél értelmezése szerint az *ember fia* Jézus Krisztus, aki *egy kevés időre* kisebbé lett az *angyaloknál*. Ez a krisztológiai értelmezés beleíródik a 8. zsoltár értelmezési hagyományába is.

Ennek ékes példája éppen az az Agostino Giustiniani által összeállított többnyelvű zsoltárkiadás, amely Bogáti egyik forrása lehetett a *Psalterium* készítésekor.²³ A többnyelvű kiadványból kitűnik, hogy már szövegkritikai szempontból is problémás a zsoltár szövege. A héber szöveg 6. versében az „isten, istenség, istenek” értelmű אֱלֹהִים (elohim) szó szerepel, de a *Szeptuaginta* ógörög és a *Targum* arámi szövege ezt „angyalok” értelmű kifejezéssel adja vissza. A zsoltárkiadás *Vulgata* szerinti latin hasábjában így olvasható a 6. vers:

„Minuisti eum paulo minus ab angelis, gloria et honore coronasti eum”

míg Giustiniani héber szerint készített latin fordítása így adja vissza:

„Minuisti eum parum a DEO, gloria et decore coronabis eum.”²⁴

²³ DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Humanizmus és reformáció 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 160.

²⁴ Augustinus IUSTINIANUS, ed., *Psalterium Hebraeum, Graecum, Arabicum, et Chaldaicum* (Genua [Genova]: 1516), B1v–B2r, https://books.google.hu/books?id=aX_TSKN1UdsC, megnyitva: 2019. július 3. – Hieronymus is „a Deo” formában fordítja a ki-

A probléma onnan ered, hogy az „elohim” többes számú alak, de a héberben jelenthet egyes számú és többes számú főnevet is.²⁵ A Biblia héber szövegében „Istent rendszerint ez a szó jelöli, de egyes számú jelentéssel. [...] A többes számú forma azonban jelölheti a pogány isteneket, valamint az isteni, mennyei lényeket, angyalokat is.”²⁶

Giustiniani hosszás kommentárt fűz a 8. zsoltár 6. verséhez. Eldönthetőnek látja a problémát: szerinte a helyes értelmezés „a Deo”, és itt egy régi fordítási hiba élt tovább. Kitér arra is, hogy a hiba a *Zsidóknak írt levél* görög fordításában [sic!] is bekövetkezett, és a levél eredeti héber változatában is „Isten” értelemben szerepelt a kifejezés. Érvelésében végig a *Zsidókhöz írt levél* kontextusa alapján – de ezzel a módosítással – magyarázza a zsoltár kérdéses szöveghelyét: az *ember fia* Jézus Krisztus, aki *egy kevés időre* – szenvedése idejére – kisebbé lett az *Atyánál*, hogy aztán úrrá legyen mindenén.²⁷

Sebastian Münster épp ellenkező álláspontot képvisel. Bibliakiadásában a *Szeptuaginta* értelmezését tartja helyesnek, és a héber „elohim” szót „angyalok” formában fordítja. Idevonatkozó jegyzete szerint ebben héber értelmezések szerint jár el, majd sommásan el is ítéli a Giustiniani-féle fordítási lehetőséget, vagyis azokat, akik az „Isten” jelentést erőltetik, azért, hogy Krisztusra lehessen vonatkoztatni a sort.²⁸ Münster tehát szétválasztja a zsoltár betű szerinti értelmezését, és a szöveghely *Zsidókhöz írt levél* szerinti lehetséges applikálását.

Ezen az alapon áll a Münster kiadását is felhasználó vizsolyi bibliakiadás szövege is. Mindkét helyen „angyalok”-nak fordít, de lényegessé válnak más különbségek az ószövetségi és az újszövetségi textus között. A zsoltár 6. versében a „tettet” helyett a „teremtettet” kifejezést használja, amely egy szentháromság-teológia keretein belül nem alkalmazható Krisztusra. A teremtés nem értelmezhető ideiglenes jelentésben sem, hanem egy egyszeri és végleges aktus: Isten *egy*

fejezést héber alapján készített zsoltárfordításában: Robertus WEBER, ed., *Biblia sacra: Iuxta Vulgatam versionem* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1994), 777.

²⁵ A héber nyelvben kevésbé vagy egyáltalán nem járatos teológusok egyik érve a szentháromság léte mellett éppen az volt, hogy Istent a Biblia többes számú szóval illeti. Erről a problémáról bővebben: DÁN, *Humanizmus, reformáció...*, 63.

²⁶ SZABÓ Mária, *A Zsoltárok kincsei: Zsoltárfordítás nyelvi-filológiai jegyzetekkel: Válogatás a Zsoltárok I. könyvéből (1–41)* (Budapest: Szent István Társulat, 2015), 88.

²⁷ IUSTINIANUS, *Psalterium Hebraeum...*, B1v–B2r.

²⁸ Sebastian MÜNSTER, transl., *Hebraica Biblia* (Basilea [Bázel]: 1546), 2:1165, <https://books.google.hu/books?id=LsUOYBtDT-IC>, megnyitva: 2019. július 3.

kevéssel teremtette kisebbé az embert – az angyaloknál. Ez az elmozdulás a teremtetéstörténettel való korrespondanciákat erősíti meg.²⁹

A zsoltárhoz írt argumentumban ezt olvashatjuk: „ő mindazáltal nem csak teremtette és megékesítette az ő ábrázatjával az embereket, hanem annak felötte oly méltóságos állapotra emelte, hogy minekutána az elveszett emberi nemzetséget megváltotta, Isten fiai lennének, valakik őbenne hinnének”.³⁰ Ez már a *Zsidókhoz írt levél* értelmezése, de ez a kiadás úgy állítja a keresztény üdvtörténet kontextusába a zsoltárt, hogy a *sensus historicus* nem veszti érvényét. Továbbra is az emberiségről tesz állítást a zsoltársor, csak a *sensus historicus mellé* odakerül a *sensus propheticus*: egyszerre szól az emberiség teremtetéskor kapott és jövőbeli dicsőségéről. Ráadásul ez az üdvtörténeti értelmezés csak paratextusként, külsőleg kapcsolódik a zsoltár szövegéhez.

Válaszúti György antitrinitárius értelmezése az applikálás és a belőle levonható következtetések hatókörét is máshol vonja meg. A *Pécsi disputa* erről szóló részét így vezeti be: „az mely Psalmusból látod, hogy az Apostolok bizonyosságot vettek. Ne ügyekezéssel arra, hogy azt az Psalmust egészen az Krisztusra magyarázzad, sem mindenkor egy avagy két ígért egészen az szentenciát, melyből az Krisztusra vettített. Mert az nagy tudatlanság leszen”.³¹ A 8. zsoltár helyes applikálása nála ez:

„Ps. 8. Mindeneket lába alá vetettél őneki, és egy kevésé tötted alább az Angyaloknál. Ez mondás história szerint Dávidnál vagon és közönséges emberi nemzetnek méltóságáról, kinek Isten minden földi, és vízbéli, és égben repeső madarakot lába alá vetett, vagy keziben engedett, elannyira felmagasztalta, hogy kevés héa, hogy az Angyaloknak méltóságára nem jutottak. Ezt Krisztusra magyarázza Hebr. 2., de más értelemmel, hogy nem Dávidnál vagon. Mert itt azt mutatja meg, hogy noha az Krisztus alább vettetett volt egy kevésé az Angyaloknál (tudniillik az halállal és szenvedéssel), de azért Isten őtöt abból felvötte, és oly dicsőségre, tisztességre emelte, hogy ez alá, és nem az Angyalok alá vettítette az következő vilá-

²⁹ Vö. 1Móz 1,26–28.

³⁰ *Szent Biblia...*, 541r.

³¹ VÁLASZÚTI György, *Pécsi disputa*, kiad. NÉMETH S. Katalin, tan., jegyz. DÁN Róbert, Régi magyar prózai emlékek 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 189.

got. Eddig azért elég az Apostallal az Psalmust az Krisztusra magyaráznod, applikálnod”³²

Válaszútínál tehát végérvényesen kettéválik a zsoltár és a *Zsidókhöz írt levél* értelmezése, utóbbi semmilyen módon nem íródik bele az előzőbe. A *Zsidókhöz írt levél* szerzője nem az ószövetségi szövegben rejlő *sensus propheticus*t bontja ki, hanem csupán a zsoltárból vett szöveghelyek alapján magyarázza sajátos krisztológiáját. De a levél értelmezésekor sem szabad bevonni az idézett zsoltárok más textusait, hisz az önkényes válogatáshoz vezet: a zsoltárokból minden érvnek az ellenkezőjére is lehetne példát hozni – és hoz is Válaszúti. Értelmezői módszerét megalkuvásmentesen követve a *Zsidókhöz írt levél*ben írtak egészen más krisztológiához vezetik őt. A szöveghelyekből éppen az olvasható ki számára, hogy Krisztust Isten ruházta fel hatalommal és tette fiává.³³

7.

Kérdés, hogy Bogáti zsoltárfordításában miként jelennek meg az egzegézis fent bemutatott lehetőségei.³⁴ A korábban jelzett arányeltolásokkal és betoldásokkal a szöveg a zsoltár historikus értelmezését, a teremtéstörténettel való párhuzamait bontja ki. Az Istent megszólító szövegbeli szubjektum az emberi nem dicsőségét mint meglett dolgot, az ember állandó minőségét, és nem mint eljövendőt szemléli. Ez a dicsőség az ember istenképiségében (11. strófa) és teremtéskor kapott uralmában gyökerezik (9. és 13. strófa). A 13. strófában említett „summa” kifejezetten az 1Móz 1,28-ban olvasható áldásra vonatkozik. Az ember dicsőségére vonatkozó igék is mind a teremtettség, Istennek alávetettség jelentését hordozzák: teremtetted, alkottad, megkoronáztad, magasztaltad, ültetted, királlyá és istenné tötted, úrrá emelted. Vagyis egyezik a vizsolyi Biblia szövegének eljárásával abban, ahogyan eltávolodik a *Zsidókhöz írt levél* szemléletétől. Sőt, ezt a lehetőséget szabadabban aknázhatja ki Bogáti: a teremtéstörténet szövege nem csak hogy jóval nagyobb mértékben válik a zsoltárfordítás integráns részévé, de

³² Uo., 191–192, vö. továbbá: 583.

³³ Vö. ezekkel a részekkel: Uo., 286–287, 306–309, 644–645.

³⁴ Bogáti *Apokalipszis-kommentár*jában a Zsid 2,8 beteljesülését Jeruzsálem pusztulására érti: „De még nem látjuk, hogy mindenek lába alatt volnának. Ez az, hogy fenn áll még. Várja vala, hogy ellenségi talpa alatt lennének. Ez pedig Jeruzsálem romlása előtt vala”. – BOGÁTI FAZAKAS Miklós, [*Apokalipszis-kommentár*], kézirat, lelőhely: OSZK, Duod. Hung. 9, 15r–15v; Egy mára elveszett kéziratának betűhív átirata: DÁN, *Humanizmus, reformáció...*, 233.

ezt itt semmi nem is jelöli, vagyis nála a kommentárok – csak épp historikus kommentárok – észrevétlenül íródnak bele a zsoltárszövegbe.

A zsoltár 5. verse a *Zsidókhöz írt levél* számára két szempontból is fontos: az „embernek fia” kifejezés értelmezhető Krisztusra, a „megemlékezel”, „meglátogatod” igék pedig utalhatnak a megváltásra. Bogátinál az „embernek fia” kifejezés teljesen eltűnik, a fordítás inkább az isteni gondviselés bizonyítékaként olvastatja ezt a részt. Erre utalnak az 5. strófa szövegkritikai szempontból elemzett sorai, de a 11. strófa és a kolofon is megerősíti a szövegnek ezt a szándékát.

Tulajdonképpen nem az a fő kérdés, hogy Bogáti zsoltárfordításának helyes értelmezése-e, ha a szöveget a *Zsidókhöz írt levél* alapján Krisztusra applikáljuk.³⁵ Mivel ez egy bevett értelmezési kerete a 8. zsoltárnak – mint azt az idézett munkák is mutatják –, ezért számolnunk kell ezzel a lehetőséggel, és azt kell inkább megvizsgálnunk, hogy milyen módon applikálható Bogáti fordítása. Véleményem szerint a szöveg is számol ezzel a lehetséges befogadói attitűddel, ezért olyan módon rekonstruálja a befogadó számára a zsoltár história szerinti értelmét, hogy az minél távolabb kerüljön a *Zsidókhöz írt levél* szövegétől. A bővítéseknek, elhagyásoknak, a teremtéstörténet túlzott hangsúlyozásának az a célja, hogy megakadályozza, hogy egy szentháromság-teológia érveket találhasson maga számára a szövegben.

Ennek leglátványosabb példája a zsoltár 6. versének megfelelő 10. strófa, de valójában a 6. vers parafrázisa már a 9. strófa második felében elkezdődik. Innen sorjáznak a fentebb idézett igék, melyek az ember dicsőségét bizonyítják. Ha ezt a részt a *Zsidókhöz írt levél* alapján az olvasó Krisztusra akarná érteni, aki szintén „királlyá”, „istenné” és az embereken „úrrá” lett, akkor több problémába is ütközik. Ugyanis a parafrázis *földi királyról* és *földi istenről* ír, aki a „vadakon és baromokon” úr. Enyedi György egy prédikációjában Válaszútíhoz hasonlóan éppen azt hangsúlyozza, hogy a zsoltár ezen részét a *Zsidókhöz írt levél* írója szándéko-

³⁵ Vö. Ács Pál, „»Én fiam vagy, Dávid...«: A historikus értelmezés korlátai a 2. zsoltár unitárius fordításában”, in *A zsoltár a régi magyar irodalomban*, szerk. PETRŐCZI Éva és SZABÓ András (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan, 2011), 61–75. – Pap Balázs Bogáti 2. zsoltáráról írt tanulmányában hasonló dolgokat feszeget, és az ott leírtak szinte mindenben applikálhatók a 8. zsoltárra is, mégis, a következő fejtegetések talán árnyalják az összképet: PAP Balázs, „A második zsoltár, Enyedi György és egyéb unitáriusok”, in *Enyedi 460: Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásaiból*, szerk. K. KAPOSÍ Krisztina és LOVAS Borbála (Budapest: MTA–ELTE HECE, 2016), 209–218, 217.

san hagyja el: „Mert az Krisztus nem az barmoknak, ökröknek, hanem az embereknek tettetett királyává, fejedelmekké”.³⁶

Problémás az „istenné tötted” kifejezés is, és alighanem ennek használata a legfőbb ok, amiért Újfalvi elhagyja a 10. strófát. Itt Bogáti megcsinálja azt a bravúrt, hogy a héber szövegből adódó kétértelműség mindkét olvasati lehetőségét belecsempészi parafrázisába.³⁷ Giustiniani kommentárja azért javasolja az „a Deo” formát, mert ebben látja a bizonyosságát annak, hogy a Fiú Atyának való alávetése előtt is és után is a mennyben volt,³⁸ vagyis amikor az Atya mindent a Fiú lábai alá vet, az azt jelenti, hogy a Fiú újra isteni dicsőséget nyer.³⁹ Bogátinál úgy jelenik meg az istenné válás képzetköre, hogy közben egészen más jelentést vesz fel. A 10. strófa első sorából világos, hogy nem időleges alávetésről van szó, vagyis úgy válik az ember – vagy Krisztus – istenné, hogy mindeközben megmarad kisebbnek az angyaloknál. Fentebb bemutattuk, hogy a héber „elohim” szó isteni tulajdonsággal bíró lényekre is alkalmazható. Ebben az értelemben az „istenné tötted” kifejezés lehet az istenképiség kifejeződése, de istenhez hasonlóvá lett az ember abban is, hogy úr lett a földön, és ebben az értelemben az „isten” tulajdonképpen a „király” szinonimája. Ez utóbbi értelemben az „isten” tulajdonképpen a „király” szinonimája, mindkettő az uralkodás jelentésköréhez tartozik: a király istenhez hasonlatos annyiban, hogy uralommal bír. De Bogáti *Psalterium*ában hangsúlyos, hogy istenhez hasonló uralommal és méltósággal csak az Úr Isten ruházhat fel bárkit. Máshol ezt nem az „isten”, hanem a köznévi értelemben vett „krisztus” szóval fejezi ki Bogáti, ami szó szerint „felkent”-et jelent, és szintén a királyokra, uralkodóra használatos. Általában Dávidot nevezi meg így a beszélő, mint a 2. zsoltár 11. strófájában is: „az kit krisztussá tött, meg ne sértsétek”.

Viszont egy olyan szöveghely esetében, amelyet a *Zsidókhöz írt levél* miatt gyakran és könnyen applikálnak Krisztusra, nem használható következmények nélkül az „istenné tötted” kifejezés, mert az egy olyan Krisztus képét rajzolja ki, akit (az Atya) Isten teremtett és akit (az Atya) Isten tett istenné. Ez viszont ellent-

³⁶ ENYEDI György, *Prédikációi 3 (167–211. beszéd)*, kiad. tan. jegyz. LOVAS Borbála (Budapest: MTA–ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2018), 303.

³⁷ Noha Dán felhívja rá a figyelmet, hogy ezt a verset Bogáti a *Szeptuaginta* és *Targum* szövegváltozata szerint fordítja, és a szöveg elsődleges – a historikumot érintő – értelmezését tekintve ez így is van, most csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy Bogátit megihlethette a héber szöveg kétértelműsége, és az „istenné tötted” kifejezésben finoman kitapintható egy ilyen jelentésárnyalat. Ld.: DÁN, *Humanizmus, reformáció...*, 160.

³⁸ Vö. Jn 3,13.31.

³⁹ IUSTINIANUS, *Psalterium Hebraeum...*, B1v–B2r.

mond a szentháromságtan Krisztus-képzetének, ahol a Fiú öröktől fogva létező, az Atyával egylényegű, és legfőképp nem teremtmény. Unitárius közegben ez a strófa problémamentesen megjelenhet, sőt, némi polemikus éle is lesz: megerősíthet egy szentháromság-tagadó krisztológiát – amennyiben persze releváns értelmezési keret a 8. zsoltár Krisztus személyére nézve.

8.

Újfalvinak nem az okoz gondot, hogy a fordítás nem teljesen hűen követi a bibliai textust, hanem az, ha problémásan érthető, vagy számára nem megfelelő teológiai nézetek olvashatók ki belőle. A 8. zsoltár Újfalvinal – közvetlenül Bogáti fordítása előtt – megjelenő másik parafrázisa is ezt a felvetést igazolja. A *Régen ó törvényben* kezdetű, ismeretlen szerzőjű ének⁴⁰ egy tipikus gyülekezeti ének abban a tekintetben, hogy a zsoltár fordítását minden további nélkül kibővíti keresztény értelmezésekkel, az ember megváltásával és Krisztus művével kapcsolatos kommentárokkal:

- 12 Ötet Angyaloknál, úgy tetszik egy ideig,
megaláztad volna földnek nagy mélségéig,
de az Angyaloknál minden dicsőséggel feljebb dicsőítettik.
- 13 Mert űtet mindenek Királyává szentelted,
és mindennél űtet méltóságosbbá tötted,
megkoronáztattad, és minden állatnál űtet feljebb szerzötted.
- 14 Ez ember az Krisztus, ki ilyen csudálatos,
ez világiaknál ű igen utálatos,
mennyben az Istennél igen drágalátos és igen szerelmetös.
- 15 Az Atya Istentől mennyből alaküldeték,
itt megfogattaték, értünk megöletteték,
és eltemetteték, Zsidók ezt mívelék, de megelevenedék.

A konklúzió gyakorlatilag ugyanaz, mint a vizsolyi Biblia argumentuma, csak itt a szövegbe íródva:

⁴⁰ *Keresztyéni énekek...*, 6v. (RPHA 1193)

- 18 Immár mi örülünk, kik az Istenben hiszünk,
mert mi az hit által Isten Fiai löttünk,
minden örökségben az Krisztus Jézussal köz örökkössé löttünk.

A zsoltár 3. versének egy lehetséges értelmezése összekapcsolja a szöveghe-
lyet *Máté evangéliuma* 11,25-tel. A *Régen ó törvényben* készítője egyszerűen be-
toldja fordításába ezt az újszövetségi helyet is:

- 6 Az kisdedek által dicsírtetni akarál,
te ellenségidért velek prédikáltatál,
hogy hitetleneket, téged bosszontókat ekképpen megrontanál.
- 7 Krisztus szent Máténál szent Atyjának ezt mondja:
én szentséges Atyám, legyen neked nagy hála,
idvösségnek utát hogy az kisdedeknek te adtad megtudnia.

A csecsemők említésének egy másik lehetséges értelmezése az, amit Bogáti is kiemel: ahogyan őket „kicsinből nagygyá” vagy „kicsinből bölccsé” teszi Isten, az is példája az ő hatalmának. De ez az értelmezés a zsoltárban nincs kibontva, míg Bogáti rögzíti ezt a jelentést. Ráadásul nála ez beleilleszkedik az Isten gondviselősége melletti érvelésbe, amely a zsoltárnak legfeljebb csak az 5. verséből olvasható ki. Nem mellesleg ezen értelmezés rögzítése kizárja a 3. vers újszövetségi korrespondanciáját, tehát itt a hosszabb kommentárnak ez is lehet a célja.

A *Régen ó törvényben* kezdetű ének az 1602-es énekeskönyvbe a korábbi megjelenéseikhez képest jelentéktelen változtatásokkal kerül be. Noha az ének enyhén szólva nem követi hűen az ószövetségi textust, sőt, vállaltan nem teszi azt, mégis mindenben megfelel a zsoltár bevett protestáns értelmezésének. Az énekeskönyv előszava alapján Újfalvinak ezzel a parafrazeáló technikával bár lehetett gondja, de úgy tűnik, rosszallása szerkesztői tevékenységét nem befolyásolta. Láthattuk, hogy nem a zsoltár merőben ószövetségi értelmezése okozott problémát a szerkesztőnek, hiszen a vizsolyi Biblia is eltávolítja szövegét a *Zsidókhoz írt levéltől*, bár ott az argumentum rávilágít a helyes keresztény értelmezésre. A két parafrázis összehasonlítása megmutatja, hogy még csak az sem ok egy-egy strófa kiszerkesztésére, ha annak tartalma szorosán véve nem található meg a zsoltárban, hanem olyan betoldás, amely a zsoltár egy-egy versét értelmezi hosszabban, akár más bibliai textusok bevonásával. A kimaradó 10. strófa ráadásul önmagában nem mond ellen a vele párhuzamos bibliai helynek, azonban olyan kifejezéseket használ, amelyek nehezen érthetőek a református gyülekezet

számára, vagy egyenesen olyan értelmezést nyit meg, amely nem felel meg a gyülekezet református – de legfőképp: trinitárius – teológiájának.⁴¹

9.

Mindezek alapján valószínű, hogy a strófahiány létrejött egy református kiadványban nem a véletlen műve, elmaradása igencsak indokolható teológiai szempontokkal. Újfalvi ennek ellenére átvette ezt a zsoltárt, és úgy tűnik – ez az előbbiből következik –, egy unitárius kiadványból, még akkor is, ha már ismert volt számára egy fordítása a 8. zsoltárnak. Pap Balázs feltételezését tehát úgy javíthatjuk: Újfalvi még annak ellenére is átvette Bogáti 8. zsoltárát az elveszett 16. századi unitárius énekeskönyvből, hogy az szöveghűség tekintetében hangoztatott nézeteinek nem volt minden tekintetben megfelelő. A teológiai probléma könnyen orvosolható volt a 10. strófa elhagyásával, nem ebben különbözött Bogáti szövege más korabeli zsoltárfordításoktól. Ennek belátása nem gyengíti, sőt, éppen hogy megerősíti a feltételezést, miszerint Újfalvi egy unitárius énekeskönyvből jutott hozzá Bogáti 8. zsoltárához.

⁴¹ Persze ezeknek alapján meggondolandó, hogy a „bötütül gyakorta messze járnak, ki egyre, ki másra nézvén” mit is takar pontosan Újfalvi előszavában. Azt, hogy a fordító nem követi híven a Biblia szövegét, vagy azt, hogy a fordító nem – Újfalvi igényének – megfelelő bibliakiadásból, -fordításból dolgozik.